

ՄԻ ԺԱՅՈՒՊԱՏԿԵՐԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆՍԱՆ ԵՎ
ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԾԱՆՍԱՆ ՓՈՐՁ

Գեղամա լեռների Փոքր Պայտասար գագաթի ժայռապատկերներից մեկը (նկ. 1)¹ պատկանում է գրային ժայռապատկերների խմբին: Սրա պատկերները ևս ընթերցվում են աջից ձախ ու վերևից ներքև ուղղությամբ² և ունեն իրենց գոյությունը պայմանավորած առասպելաբանական հենք: Ժայռապատկերի վերնամասի խաչանշանով մեծ շրջանակը համատեղ խորհրդանշել է երկնքի և արևի: Ըստ Հ.Մարտիրոսյանի՝ մեր ժայռապատկերներում արևի հիմնական գծապատկերներից մեկը սա է՝ «կազմված շրջանագծից և խաչաձև միջուկից»:³ Նկատենք, որ այս բաղադրյալ պատկերի շրջանակը խորհրդանշելով երկինքը (երկնականաբար), նախնադարի մարդկանց պատկերացումներում ընկալվել է նաև որպես տիեզերքի մոդել:⁴

Մեր ժայռապատկերի խաչաներդիր շրջանակով պատկերի երկինքն ու արևը միաժամանակ խորհրդանշելու հանգամանքը դրդում է նրա հնչյունական համարժեքը որոնելիս կանգ առնել *հաւառ* բառի վրա, որը, «երկինք» նշանակելով հանդերձ,⁵ առնչվում է նաև «լույս»-ին: Կարծում ենք, թե սրա *հաւ* մասով է ընթերցվել խնդրո առարկա պատկերը՝ որպես մեհենանշան: *Հաւառ* < **հաւ-առ*, որի *-առ* վերջածանցի համար հմնտ. *գաւ-առ*, *խանձ-առ*, *խոչ-առ*, *շաւ-առ-ն*, *պայծ-առ* և այլն: *Հաւառ* բառի *հաւ* արմատի հիմքում հ.-ե. **saq-* «փայլել, լույս տալ» նախածնն է:⁶ Այս նախածնն է Է.Աղայանը տեսնում այնպիսի բառերի *-աւ-* բաղադրիչների մեջ, ինչպիսիք են. *առաւօտ* (<առ-աւ-օտ), *կամաւօտ* (<կամ-աւ-օտ), *շաղաւօտ* (<շաղ-աւ-օտ), *շաղաւար* (<շաղ-աւ-ար) և *շաղաւարիլ* (<շաղ-աւ-ար-իլ):⁷ Այս բառերից *առաւօտ*-ը իր հանրահայտ նշանակությունից բացի, մեր հին տոմարում նշանակում էր նաև «գիշերվա 10-րդ ժամը», *կամաւօտ*-ը՝ «գիշերվա 5-րդ ժամը», *շաղաւօտ*-ը՝ «գիշերվա 4-րդ ժամը», *շաղաւար*-ը՝ «եթեր կամ նրա մասերից մեկը», իսկ *շաղաւարիլ*-ը՝ «լուսնի կամ աստղերի շարժվելը»:⁸ Ինչպես տեսնում ենք, թվարկված բառերը արտահայտում են երկնային լույսին, երկնային մարմիններին և ժամանակին առնչվող հասկացություններ:

Նույն արմատի *աւ* տարբերակով կազմված *աւօտ* (-*օտ*/-*աւտ* վերջածանց է) բառին ՆՀԲ-ի հեղինակները տալիս են հետևյալ բացատրությունները. «Որպես թե հատող կամ ատետատր այգոյ. եւ կամ ժամն դիպօղ ի լուսանալ» և հղում են Վանական վարդապետի համապատասխան վկայությանը:⁹ Վերջինում առկա *աւաւտ կա*//*աւօտ կա* դարձվածն ի նկատի առնելով, Է.Աղայանը *աւօտ*-ը հասկանում է «ժամանակ»:¹⁰

¹ Հ. Մարտիրոսյան, Գիտությունն սկսվում է նախնադարում, Եր., 1978, էջ 190, աղ. 127, նկ. 10:

² Այսինքն՝ այնպես, ինչպես ընթերցվում էին նաև ուրարտական, նախահնդկական, կիպրոսյան, վաղշումերական մեհենագրերն ու նշանագրերը (Ա. Մովսիսյան, Հայկական մեհենագրություն, Եր., 2003, էջ 75-76: Ս. Պետրոսյան, Հայոց մեհենագրության ակունքներում, Գյումրի, 2008, էջ 8):

³ Հ. Մարտիրոսյան, Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտահայկական կրկնակները, Եր., 1973, էջ 13:

⁴ Н. Ерефеева, Лук, "Мифы народов мира", т. II, М., 1988, стр. 77.

⁵ Ստ. Մալխասյան, Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ՆԲԲ), հ. III, Եր., 1944, էջ 80:

⁶ Ս. Պետրոսյան, Հայոց մեհենագրության ակունքներում, էջ 5:

⁷ Է. Աղայան, Բառաբանական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Եր., 1974, էջ 24:

⁸ Ղ. Ալիշան, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Եր., 2002, էջ 79: Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Եր., 1944, էջ 113: Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՆԲԲ), հ. III, Եր., 1977, էջ 489:

⁹ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» (այսուհետև՝ ՆՀԲ) հ. I, Եր., 1979, էջ 397:

¹⁰ Է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 25-26:

Վանական վարդապետի վկայության մեջ առավել ուշագրավ է *հաւատ* բառին տրված բացատրությունը. «հաւատն՝ լոյս»,¹¹ որը մասնաւորապէս բառի ստուգաբանությունն է. *հաւատ* < *հաւ-ատ* (վերջածանցի համար հմմտ. *խանդաղ-ատ*, *խանձ-ատ*, *հաստ-ատ*, *կն-ատ* և այլն): Սրանով *հաւատ* բառը դառնում է *հաւատ* «երկինք» բառի արմատակիցը և իր «հավատ, կրոն, հավատարմություն, ստուգություն» և այլ նշանակությունների միջոցով ի ցույց է հանում նախնական «լոյս» նշանակությունը: Հաւատ բառը հատուկ ուշադրության է արժանի, որովհետև կրոնական իմաստով նրան համարժեք *աղանդ* բառը (գրաբարում ոչ միայն «սուտ կրոն» էր նշանակում, այլև «մաքուր և ճշմարիտ կրոն»)¹² «Նշանագիրք իմաստոց»-ում արտահայտված է Հայկ//Օրին համաստեղության գծապատկերն հիշեցնող մեհենանշանով:¹³

Հնդեվրոպական նախալեզվի միևնույն արմատն ունեցող *հաւատ*, *հաւատ* և *աւտ* բառերը իրենց նշանակություններով հանգում են հնագույն հայկական դիցարանը գլխավորած աստվածության էությանը և գործառույթներին: Փոքր Պայտասարի քննարկվող ժայռապատկերում նրա էությունը արտահայտված է նախ և առաջ *հաւատ* «երկինք» բառի և նրա նշանային համարժեքի՝ խաչանշանով շրջանակի (երկնքի և արեգակնային լույսի համատեղ պատկերանշան) միջոցով: Այս վերջինն է դառնում, դրանով իսկ, ժայռապատկերի առասպելաբանական-իմաստաբանական հենքի բացահայտման և համապատասխան տեքստի վերծանման բանալին:

Արդ, ո՞վ կարող էր լինել հայոց հնագույն դիցարանը գլխավորած աստվածը, որը երկնքի հետ միասին անճնավորում էր մասնաւորապէս լույսը և *հաւատ* բառի միջոցով առնչվում հ.-ե. *saw- արմատը պարունակող վերոհիշյալ բառերի բուն իմաստներին: Պատասխանը տալիս է ինքը՝ *հաւատ* բառը, որը հենց այնպես չի հայտնվել այստեղ: Այս բառը հատկապես է ընտրվել, որովհետև նրա առաջին մասը, հնդեվրոպական չափածո տեքստի կազմման սկզբունքով,¹⁴ ընթերցողին և լսողին հասկացնելու էր, որ *հաւ-ատ* հնչյունակապակցության մեջ է քաքնված այն աստծու անունը կամ մակդիրը, ում ձոնված էր ժայռապատկերը, ո՞վ *հաւ*՝ սկիզբն էր ամենայնի (հմմտ. հնդեվրոպական ծագումով *հաւ* «ծայր, սկիզբ, սկզբնավորություն» բառը),¹⁵ ո՞վ *հաւ*՝ առաջնորդն էր բոլոր աստվածների և հայոց առաջին գործի (հմմտ. նույնածագում «Հաւել-սկզբնէլ, կամ առաջնորդէլ», «Հաւակ-առաջնորդ, կամ գլուխ, կամ աւագ»),¹⁶ ո՞վ *հաւ*՝ նախահայրն էր բոլոր աստվածների և հայերի (հմմտ. *հաւ* «պապ, հոր հայրը» հնդեվրոպական ծագումով բառը):¹⁷ Իսկ ո՞վ կարող էր ըմբռնվել այդպիսին. իհարկէ, միմիայն Հայկը: Ի դեպ, Բելի դեմ Հայկի տարած հաղթանակի վայրը՝ Հայոց ձորը, հայտնի է որպէս «Հավու ձոր. զի ապալես կը կոչէր ժողովուրդ իր նախահավուն՝ Հայկին անունով»:¹⁸ Ընդ որում, Հայկի անունը արմատակիցն է *հայր* և *հայ* բառերի¹⁹ (հմմտ. հնդեվրոպական գերագույն աստծու անունից անբաժան *pater- > *հայր* մակդիրը՝ նրա հունական Ζεύς πᾶτερ, հին հնդկ. Dyáuṣ pita, լուվ. tatiš Tiūaz, լատին. Iūpiter անվանումներում):²⁰

Հայկի կերպարը իր առասպելաբանական-տոտեմական նախատիպերի միջոցով որոշակի կապեր է բացահայտում մասնաւորապէս ժայռապատկերի հաջորդ խորհրդանշան-

¹¹ ՆՀԲ, հ. I, էջ 397:

¹² ՀԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 120:

¹³ Ա. Արրահայան, Հայոց գիր և գրչություն, Եր., 1973, էջ 234, 236:

¹⁴ Т. Елизаренкова, В. Топоров, Древнеиндийская поэтика и ее индосропейские истоки, "Литература и культура древней и средневековой Индии", М., 1979, стр. 68.

¹⁵ ՀԱԲ, հ. III, էջ 67:

¹⁶ «Բառգիրք հայոց», Քննական բնագիրը, անաչառանը և ծանոթագրությունները Հ.Ամալյանի, Եր., 1975, էջ 182-183:

¹⁷ ՀԱԲ, հ. III, էջ 66-67:

¹⁸ Գ. Սրվաճախյան, Երկեր, հ. I, Եր., 1978, էջ 383:

¹⁹ С. Петросян, Племенной союз Хайаса-Аззи в системе двойных противопоставлений, «Լրիւրեր հասարակական գիտությունների», թիվ 3, 1987, էջ 83-85:

²⁰ Т. Гамкрелдзе, В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. I- II, Тб., 1984, т. I, стр. 227, т. II, стр. 791.

ների հետ: Երկնային խաչաներդիրով շրջանակ-անվին անմիջապես հաջորդող խորհրդանշանը բաղկացած է 7փորք սկավառակներից (օղակներ), որոնք խորհրդանշում են երկնային լուսատուները: Վերջիններս այդ կերպ են պատկերվում ժայռապատկերներում, որովհետև հայերեն *ակն* բառը իր «աչք» նշանակությունից բացի (նույնպես առնչվում էր «լույս» հասկացությանը. հմմտ. *աչքի լույս*) ուներ քե՛ «լույս արձակող, լուսատու» նշանակությունները (հմմտ. *արեգ-ակն*, **լուսնի-ակ*՝ *լուսնեակ*, *կայծ-ակն*, *մոլոր-ակ*, *փայլ-ակն*)²¹ և քե՛ «ընդհանրապես՝ բոլորչի և գնդաձև առարկա. անիվ, գունդ» նշանակությունները:²² Ի դեպ, առաջին սայլերի անիվները սկավառակի տեսք ունեին՝ հոծ էին, իսկ *անի* բառով նշվում էր ոչ միայն անիվն ինքը, այլև «արեգակի կամ լուսնի բոլորակությունը»:²³ Քննարկվող ժայռապատկերի 7 փորք սկավառակների (օղակներ) դեպքում, կարծում ենք, քե գործ ունենք Բագունք (Բազմաստեղք, Բույք, Ալավունք) աստղակույտի հետ: Մա բաղկացած է անգնե աչքով տեսանելի յոթ աստղերից և գտնվում է Յուլի համաստեղության գլխային մասում:

ՆՀԲ-ում Հայկ//Օրիոն համաստեղության առօրի կարդում ենք. «Աստեղատուն յերկինս՝ շքեղ եւ բազմապայծառ աստեղօք երեւելի, մերձ առ Բազմաստեղս, առընթեր ունելով կամ առ ոտս եւ գՇուն»:²⁴ Երկնային այս եռյակը Հայկ//Օրիոնը, Բագունք//Պլեյադները և Շուն//Շնիկ//Սիրիուս աստղը ժամանակին ժամադիտակի դեր են կատարել: Մեր դարաշրջանի Սիրիուսը աշնանային-ձմեռային երկնքի աստղ է, բայց մ.թ.ա. 2800-2600թթ. այն ամառային երկնքի աստղ էր, երևում էր լուսաբացին՝ արևածագն էր ավետում:²⁵ Այն պաշտող մեծամորցիները, ինչպես է.Պարսամյանն է կարծում, «կարող էին լուսատուի պարբերական երևալը օգտագործել ժամանակը հաշվելու համար»:²⁶

Ժամադիտակի դեր կատարել են նաև երկնային այս եռյակի մյուս երկու անդամները՝ Բագունք//Պլեյադները և Հայկ//Օրիոնը: Անցյալ դարում ևս գիշերվա ժամերը որոշելիս ժողովուրդն առաջնորդվում էր Բագունք և Կշեռք//Կշիռ աստղակույտերի դիրքով:²⁷ Ի դեպ, Բագունքը ժամանակի չափորոշիչ էր նաև հին Հունաստանում: Նրա հունական Սևեռոս, Սևեռոսեզ անվան արմատակիցն է *πλειών* բառը, որը նշում էր «ժամանակի շրջապատույտը»՝ «լրիվ տարի» իմաստով:²⁸ Բագունքի հետ միասին գիշերվա ժամերը որոշող Կշիռը նույն Հայկ//Օրիոն համաստեղությունն է: Միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ում կարդում ենք. «Հայկն-Կշիռն, զոր Շամփուր ասեն, կամ Պատ(ր)-ուակք», իսկ «Պատրուակ Հայկին – ծածկոյթ Արեգականն, որ ի ժամանակս ամռանն Արեգական երեսն բռնի, որպէս ի ժամանակս գարնան գԲազմաստեղն, զոր գռեհիկ(ք) Կշիռ ասեն՝ Հայկն այն է իւր մեծամեծ աստեղօքն եւ մերձակայիքն»:²⁹ Ամենայն հավանականությամբ, նույն Հայկ համաստեղությանն է վերաբերում Անանիա Շիրակացու հետևյալ նախադասությունը. «Իսկ զԺամադիտակն ասեն քե մատակարար է ի միջի մոցա հիմն լեալ ամենայն աշխարհի» [«Իսկ Ժամադիտակի մասին, ասում են, քե նա (աստղերի) միջև կարգ սահմանողն է՝ հանդիսանալով աշխարհի հիմքը»]:³⁰

²¹ Ա. Մեյսեր, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1978, էջ 209-211: ՀԱԲ, հ. I, էջ 106-107, 310: ՀԲԲ, հ. I, Եր., 1944, էջ 29:

²² ՀԲԲ, հ. I, էջ 29: ՀԱԲ, հ. I, էջ 109:

²³ ՀԲԲ, հ. I, էջ 122:

²⁴ ՆՀԲ, հ. II, Եր., 1981, էջ 31:

²⁵ «Մեծամոր (ուսումնասիրություն 1965-1966թթ. պեղումների տվյալներով)», Եր., 1973, էջ 148:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 148:

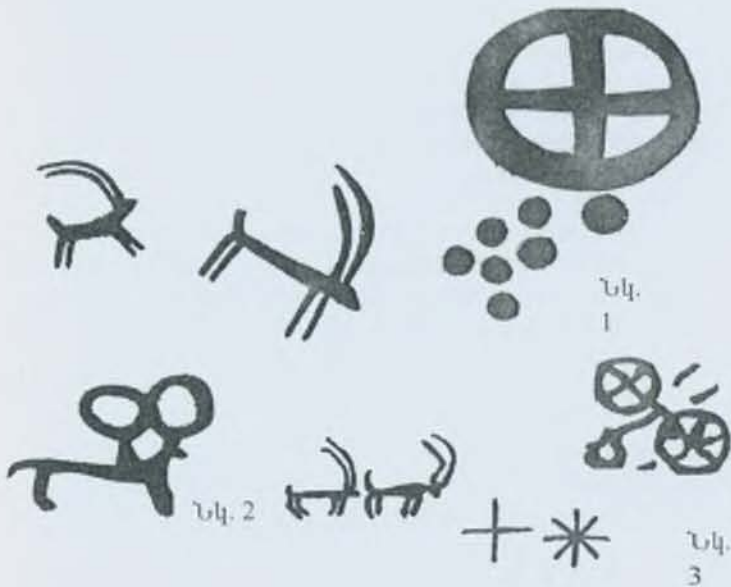
²⁷ ՀԲԲ, հ. I, էջ 313:

²⁸ «Древнереческо-русский словарь», т. II, М., 1958, стр. 1325. Շատ ժողովուրդների համար Բագունքը միջոց է ծառայել տարվա եղանակները որոշելիս (Ջ.Էյնաթյան, Տոմարի և երկնային լուսատուների կապը հայ տոմարագիտական մատենագրության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, թիվ 4, էջ 171):

²⁹ «Բառգիրք հայոց», էջ 178, 270: Բերված են մեր կողմից արված քեթևակի սրբագրումներով:

³⁰ Ա ն ա ն ի ա Շ ի ր ա կ ա ց ի, Տիեզերագիտություն և տոմար, Եր., 1940, էջ 22: Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, Թարգմանությունը, առաջարանը և ծանոթագրությունները Ա. Աբրահամյանի և Գ. Պետրոսյանի, Եր., 1979, էջ 81:

Հայկն ու հունական առասպելաբանության Օրիոնը միայն իրենց խորհրդանիշ համաստեղությունների նույնությամբ չէ, որ ընդհանուր գծեր են բացահայտում: Օրիոնը և Հայկը՝ որպես առասպելաբանական կերպարներ, հմուտ աղեղնավոր որսորդներ են, երկուսն էլ համարվել են վիթխարահասակ հսկաներ:³¹ Չնայած Հայկի և Օրիոնի վերաբերյալ գրույցները այլ ընդհանրություններ չեն դրսևորում, այսուհանդերձ ներքոբերյալ նյութի միջոցով կարելի է բացահայտել մմանության ևս մեկ՝ նախնադարյան որսորդների պաշտամունքից եկող գիծ: Հունական մի առասպելի համաձայն՝ Պլեյադները (Πλειάδες) յոթ քույրեր էին, որոնք, հետապնդվելով որսորդ Օրիոնից, դարձել էին աղավնիներ: Ջևար, նրանց փոխադրելով երկինք, փոխակերպեց աստղերի՝ որպես Պլեյադների (Բագունք) յոթ աստղերից բաղկացած աստղակույտը:³² Բացառված չէ, որ հնդեվրոպական առասպելում քույր-աղավնիների հետապնդման գործում իր դերն է ունեցել նաև երկնային ժամադիտակ եռյակի երրորդ անդամ ընթռնված Շուն//Շնիկ/Միրիուս աստղը՝ որպես որսորդ աստծու շան խորհրդանիշ: Միրիուսը, «ըստ աստղային քարտեզի «Մեծ Շուն» անունը կրող համաստեղության առաջին աստղը լինելով հանդերձ, դիտվում է որպես անբաժան անդամ Օրիոնի՝ հախճապակյա բաժակ հիշեցնող այդ սքանչելի համաստեղության»:³³ Գ.Գուրզադյանի վերջին դիտարկման փաստագրումը կարծես լինի Գեղամա լեռների մեկ ուրիշ ժայռապատկերում (նկ.2)³⁴ շան և Հայկի ութաձև խորհրդանշանի համաստեղ պատկերումը:

Բագունքի Ալաունք (եզ. քվ. *Ալաուն*) անվան³⁵ հիմքում, ինչպես և *աղանի* (<աղա-նի) բառի հիմքում, ընկած է հ.-ե. *alɛu- «սպիտակ, փայլուն» նախաձևը:³⁶ Վերջինիս *alɛbho- (հմմտ. *albho-)³⁷ տարբերակն է, հավանաբար, *աղաբ ձևով ար-

³¹ Մ. Արեղյան, *Երկեր, հ. I, Եր., 1966, էջ 39, հ. III, Եր., 1968, էջ 31*:

³² А. Т а х о – Г о д и, Плeяды, «Мифы народов мира», т. II, стр. 317.

³³ Գ. Գուրզադյան, *Տիեզերքը փիլմեջ, Եր., 1987, էջ 129*:

³⁴ Հ. Մարտիրոսյան, Հ. Իսրայելյան, *Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», հ. 6, Ժայռապատկերներ, պրակ II, Եր., 1971, քիվ 192*:

³⁵ ՆՀԲ, հ. I, էջ 13: «Բառգիրք հայոց», էջ 8:

³⁶ Գ. Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան (այսուհետև՝ ՀԼՊՆԺ), Եր., 1987, էջ 270*: Նույնի՝ Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 17, 143:

³⁷ ՀԼՊՆԺ, էջ 270:

տահայտված *Աղաբասար* բառում, որը Բագունքի մեկ ուրիշ անունն է:³⁸ Ըստ երևույթին, սրանք եղել են *աղանի* բառի գուգահեռ ձևերը (*աղունիկ*-ի նման), իսկ *Ալաունք* անունը հենց «Աղավնիներ» է նշանակել: Գիշերային երկնականարին նախ Բագունք // Պլեյադները, ապա՝ Հայկ//Օրիոնը հայտնվելու պատճառով դրանց և իրենց խորհրդանշած առասպելաբանական կերպարների միջև ինչ-որ կապ է հորինվել և դարձել հենքը այն առասպելի, ըստ որի՝ քույր Պլեյադները, աղավնի դարձած Պլեյադները հետապնդվում էին որսորդ Օրիոնից:³⁹ Բնական է ենթադրելը, որ հետապնդումն իրագործվել է նախ՝ շան, ապա բազեի միջոցով՝ երբ յոթ քույրերն արդեն աղավնիներ էին դարձել:

Այս վերջին տեսանկյունից ուշագրավ է *Քերքեզ*//*Քարքազ* աստղի անունը, որը տեղադրում են Հայկ համաստեղության մոտ կամ նույնիսկ նրա մեջ:⁴⁰ Ըստ Ղ.Ալիշանի՝ *Քերքեզ*//*Քարքազ*՝ «անգղի արաբերեն անունն է»:⁴¹ Այս բառն ունի իրանական ծագում և հայտնի է Ավեստայից (*kahrkasa*), սողդերենից (*črks*), պարսկերենից (*karkas*), *oubrēnīg* (*cærgæs*), նշանակելով տարբեր գիշատիչ թռչուններ՝ դրանց թվում նաև բազե:⁴² Բառացիորեն «հավակեր» նշանակող այս բառով հայերը նշելու էին որսկան բազեն. հմմտ. *հալկուլ*՝ «որսկան բազեի մի տեսակ (*circus*)»:⁴³ Հայկի՝ նախապես որսորդ աստվածության վերիուշն է արտացոլում Հայկ//Օրիոն համաստեղության *Շամփուր* կոչվելու հանգամանքը ևս: Հայտնի է, որ *շամփուր* բառը նշանակում է «սայրասուր գառազան երկաթի կամ փայտեայ. յոր անցուցանեն զշերտս խորովելի մտոյ»:⁴⁴ Հ.Աճառյանը *շամփուր*-ի «խորովածի շիշ» բացատրությանն ավելացնում է հետևյալը. «Նշանակում է նաև «Orion կամ Հայկ համաստեղությունը. հմմտ. էֆիմ. 109. «Հունիս 14, Երեւի Հայկն, որ է Շամփուրն»:⁴⁵ Նշենք, որ խոր նախնադարից սկսած որսորդ տղամարդուն էր բացառապես վերապահված խորոված անելու գրեթե ծիսական գործը:

Այսպիսով, բացառված չէ, որ Օրիոնի և Պլեյադների մասին առասպելն ունեցել է իր հայկական գուգահեռը, որում Ալաունք//Պլեյադներ քույր-աղավնիների հալածիչ որսորդի դերում հանդես է եկել Հայկը իր Շնիկ//Սիրիուսով և Քարքազ//«բազեով»: Ինկատի առնելով Մեծամորի վաղբրոնգիդարյան բնակիչների պաշտամունքում Սիրիուս աստղի, Օրիոն//Հայկի և Պլեյադներ//Ալավունքի երկնային եռյակ համակարգի անդամներ դիտվելու հանգամանքները, Պլեյադներին խորհրդանշող ծիսական իր կարելի է համարել Մեծամորում հայտնաբերված յոթփողանի կանթեղը:⁴⁶ Փոքր Պայտասարի քննության առարկա ժայռապատկերի յոթ սկավառակների (օղակների) պատկերը համարելով յոթնաստեղյան Բագունքի խորհրդանշանը, այն որպես պատկերագրություն առաջարկում ենք կարդալ *ալ*՝ Բագունքի առավել հին *Ալաունք* անավն առաջին մասի հնչյուններին համաձայն (հմմտ. համարժեք *աղ* սկզբնամասը Բագունքի մեկ ուրիշ *Աղաբասար*, անվան մեջ):

Փոքր Պայտասարի ժայռապատկերի հաջորդ պատկերը՝ այծերի զույգը, առկա է նաև Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից մեկում (նկ.3):⁴⁷ Այստեղ այծերի ընթացքի ուղղությունը ձախից աջ է՝ կրկնում է ցերեկային երկնականարում Արեգակի (թվացյալ) ընթացքը: Այս պատկերը ևս ժամանակի կանոնավոր ընթացքի և նրա անվախճանության ցուցիչն է՝ գիշեր-ցերեկ կանոնավոր հերթափոխով. հմմտ. «գիշեր-ցերեկ» պատասխանն ակնկալող «Էրկու ախպեր իրար ետևից կվազեն, /Իրար հեշ չեն

³⁸ ՀԱԲ, հ. I, էջ 117:

³⁹ Ю. К а р п е н к о, Названия звездного неба, М., 1985, стр. 48.

⁴⁰ Ղ. Ալիշան, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, էջ 72: ՀԱԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 574: ՀԱԲ, հ. IV, Եր., 1945, էջ 571:

⁴¹ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 89-ի ծան.:

⁴² В. А б а е в, Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I, М.-Л., 1958, стр. 302-303.

⁴³ ՀԱԲ, հ. III, Եր., 1944, էջ 86:

⁴⁴ ՆՀԲ, հ. II, էջ 464:

⁴⁵ ՀԱԲ, հ. III, էջ 492:

⁴⁶ «Մեծամոր (Ուսումնասիրություն 1965-1966թթ. պեղումների տվյալներով)», էջ 129, նկ. 128:

⁴⁷ Գ. Կ ա ր ա խ ա ն յ ա ն, Պ. Ս ա ֆ յ ա ն, նշվ. աշխ., թիվ 25, նկ. 1:

հասնի» հանելուկը:⁴⁸ «Այծ»/«երկինք»/«ժամանակ» առասպելաբանական-իմաստաբանական զուգադրումները իրենց արտացոլումներն են գտել *տիկ*, *տիւ* և *տի* բառերի լեզվաբանական կապի տեսքով: Նախահնդեվրոպական **DY** արմատից սերած այս բառերից *տիկ*-ը նշանակում է «տկճոր, պարկապզուկ» («այծ»), *տիւ*-ը՝ «ցերեկ, օրվա լույս մասը», *տի*-ն՝ «օր», «տարիք, հասակ», «դար, ժամանակաշրջան»:⁴⁹ Նախնադարյան հեռավոր ժամանակներից եկող առասպելաբանական մույնպիսի կապեր են բացահայտվում մի կողմից հայ ժողովրդական հավատալիքների հետաքրքիր կերպարներից ժուկ ու ժամանակի և նրա սպիտակ ու սև կծիկների, մյուս կողմից՝ զույգ այծերի կերպարների միջև: Առաջինների առթիվ Մ.Աբեղյանը գրում է. ժուկ ու ժամանակը «իշխում է որպես գերագույն զորություն ցերեկվա լույսի և գիշերվա խավարի կանոնավոր ընթացքի՝ աստղագաղղ երկնքի պտույտի վրա... ժուկը ձեռքին ունի երկու կծիկ, որոնցից մեկը սպիտակ է, մյուսը՝ սև: Դրանք խորհրդանշն են ցերեկվա ու ցերեկվա երկնքի և գիշերվա ու գիշերվա երկնքի»:⁵⁰ Այս վերջին հանգամանքը արտացոլված ենք գտնում նաև հայ ժողովրդական հեքիաթներում և «գիշեր-ցերեկ» պատասխանն ակնկալող հետևյալ հանելուկում. «Սև կծիկը վեր նետեցի, /Ճերմակը վար ցրգի (գցել)»:⁵¹ Այսպիսի մի պահ է պատկերում Փոքր Պայտասարի ժայռապատկերը, որտեղ ցերեկը խորհրդանշող աջակողմյան (մեր դիտակետից) այծը պատկերված է վայրէջքի վիճակում, իսկ գիշերը խորհրդանշող այծը՝ վերելքի մեջ (նկ. 1):

Ժայռապատկերի այծերի զույգի և առասպելաբանական այդ կծիկների խորհրդանշային մույնությունը հաստատվում է նաև *կտիկ* և *կծիկ* բառերի ակնհայտ կապի միջոցով: *Կտիկ* նշանակում է «այծ», իսկ *կծիկ*՝ «ինքն իր վրա գնդաձև փաթաթված թել»:⁵² Այս բառերի միջև առկա *տ/ծ* համարժեքության տեսանկյունից հմմտ. այնպիսի մույնածագում զույգերի գոյությունը, ինչպիսիք են *բուտ/բուծել*, *մուտք/մուծել*, *տատանել/ծածանել*, *պղտոր/պիղծ* և այլն: *Կծիկ* բառը Գ.Ջահուկյանը բխեցնում է հ.-ե. **gug-* նախաձևից.⁵³ հ.-ե. **gug-* > հայ. **կուծ* + *իկ* > *կծիկ*: *Կտիկ* «այծ» և *կծիկ* բառերի լեզվաբանական և իմաստաբանական կապը բացատրվում է այծամազի շատ վաղ օգտագործման հանգամանքով: Արդեն ապացուցված է, որ այծի ընտանեցույթը և վաղ տարածումը տեղի են ունեցել մ.թ.ա. IX-VIII հազարամյակների ընթացքում և այն տարածքում, որն ընդգրկում էր «Փոքր Ասիայից և Հյուսիսային Միջագետքից մինչև պատմական Իրան»⁵⁴ ձգված գոտին: Ուրեմն, այն ընդգրկել է նաև Հայկական Տավրոսը (առնվազն) կամ ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը: Հնդեվրոպաբանները հ.-ե. **pek-* արմատից են բխեցնում ժառանգ լեզուներում «ոչխար» և «մորթի, բուրդ, մազ, սանրեր» նշանակությամբ բազմաթիվ բառեր, որոնց թվում է նաև հայ. *ասր* «բուրդ» բառը:⁵⁵ Այծամազի առումով ուշագրավ է հայ. *ծար* բառը, որը նշանակում է ինչպես «խոյ, նոխազ», այնպես էլ «մազ, մազեղեն» (անգամ՝ «ծիու պոչի ու բաշի մազը»), իսկ նրանից ածանցյալ *ծարի* բառը նշանակում է «մազոտ, թավ մազեր ունեցող»:⁵⁶

Ժուկ ու ժամանակի սպիտակ ու սև կծիկները, խորհրդանշելով ժամանակի պարբերական և անվախճան ընթացքը, դրանով իսկ տիպաբանական սերտ կապ են բացահայտում մեր առաջին տոմարադիր Հայկ նահապետի և ժուկ ու ժամանակի կերպարների միջև: Դիտարկելով երկնքի ու ժամանակի հետ նրանց դրսևորած կապերը՝ Կ.Մելիք-Օհանջանյանը ենթադրում է, որ այս տեսանկյունից Հայկի կերպարը

⁴⁸ Մ. Հ ա ղ թ յ ո ճ յ ա ն, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր., 1965, էջ 17:

⁴⁹ Н. А н д р е в а, Раннеиндоевропейский праязык, М., 1986, стр. 86-87: ՀԱԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 403, 405, 410:

⁵⁰ Մ. Ա ղ թ յ ո ճ յ ա ն, Երկեր, հ. VII, Եր., 1975, էջ 48:

⁵¹ Մ. Հ ա ղ թ յ ո ճ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 17:

⁵² ՀԲԲ, հ. II, Եր., 1944, էջ 445, 497:

⁵³ ՀԼՊԵԺ, էջ 126:

⁵⁴ Т. Г а м к р е л я н д з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 588:

⁵⁵ ՀԱԲ, հ. I, էջ 282-283:

⁵⁶ ՀԲԲ, հ. II, էջ 251:

կարող է ներկայացնել տիպաբանական զուգահեռը հունական Ուրանոս և Քրոնոս աստվածների, նաև դրանց գործառնություններն իր մեջ միավորող իրանական Ջրվանի:⁵⁷

Փոքր Պայտասարի ժայռապատկերի այծերի զույգի պատկերը Հայկ աստծու կերպարին առնչվում է թե՛ առասպելաբանական-տիեզերական տեսանկյունից (Հայկի հանդես գալը որպես ժամանակի ընթացքը կանոնավորող տոմարադիր), թե՛ առասպելաբանական-տոտեմական տեսանկյունից (Հայկի տոտեմական նախատիպը առաջնորդ քարայծն էր):⁵⁸ Ուրեմն, ժամանակի գիշեր-ցերեկ անվախճան հերթափոխը խորհրդանշող այծերի զույգի պատկերը համահունչ է ժայռապատկերի առասպելաբանական հենքին: Ըստ այսմ, տրամաբանության պահանջով, ժայռապատկերի մյուս պատկերների հետ միասին, այն պետք է ամբողջացնեն նաև ժայռապատկերի պատկերագրությունը: Կարծում ենք, որ այծերի զույգի միջոցով ժայռապատկերում արտահայտված է «զույգ» հասկացությունը՝ իր *ամ* հնչյունական համարժեքով: Հիշենք միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ի «Անարան-դարան» բառը,⁵⁹ որի սկզբնամասն ընթերցվում է *ամ*: Սրան «դարան» բացատրությունը տվող բառը մենք, տարբեր համարելով *դարան* «պահարան» և դարան «թաքստոց, ամրանալու տեղ, առյուծի որջ» նշանակող նույնահունչ բառերից, համարում ենք ածանցավոր ձևը «զույգ, երկու» նշանակող *դար* բառի (վերջածանցի համար հմմտ. *բերան*, *լուսան*, *կոան*, *հորան*, *պարան* և այլն): Այս դեպքում «զույգ» նշանակող *անարան* բառը բաղկացած կլինի **ամ* արմատից և *-արան* վերջածանցից (վերջածանցի համար հմմտ. *դատարան*, *քանգարան*, *ճեմարան* և այլն): Հնագույն հայերենի **ամ* արմատը՝ իր **հան* տարբերակի հետ միասին, իզուր է փոխառյալ համարվում իրանական լեզուներից (հմմտ. ավեստ. *hama-/hama* «նույն, նման, ամբողջ»), որովհետև դրանք որպես առաջին բաղադրիչ պարունակող *անդորր*, *անտառ*, *հանգէտ*, *հանուր* բառերը բնիկ հայերեն են:⁶⁰ Ի դեպ, բնիկ են նույնիսկ հնդեվրոպական համապատասխան արմատի ու հնչյունը պահած ձևերը՝ *ամէն*, *ամործի* և *ամուսին* բառերը:⁶¹

Այծերի զույգի պատկերին՝ որպես մեհենագրություն, վերագրված *ամ* ընթերցումը ամբողջ պատկերագրությանը տալիս է *հաւ-ալ-ան* տեսքը: Կարծում ենք, թե գաղտնագրված **հաւալան* բառը ուղղակի կապի մեջ է հայ առասպելաբանությանը քաջ հայտնի հավիտնի թրի մեկ այլ՝ *հաւալանի* անվան⁶² հետ: Գ.Սրվանձտյանցի հաղորդած ստուգաբանությունը (հավունի<*հաւու ուլնի)⁶³ Հ.Աճառյանը մերժում է՝ համարելով ժողովրդական ստուգաբանության արքյունք:⁶⁴ Հաւալանի բառի *հաւունի* տարբերակը մենք բխեցրել ենք հ.-ե.**sāuel-* նախածնից՝ *-ունի* վերջածանցի հավելումով⁶⁵: Այս բառի Հաւալանի <**հաւ-ալ-անի* տարբերակի առաջին բաղադրիչը վերտիկալ հաւ <հ.-ե. **sāu-* «փայլել, լույս տալ» արմատն է, երկրորդ բաղադրիչը նույնպես հնդեվրոպական ծագում ունի և որպես վերջածանց առկա է *թակաղ*, *կաղաղ*, *կենցաղ*, *տարգալ* և այլ բառերում,⁶⁶ երրորդ բաղադրիչը դարձյալ հնդեվրոպական ծագում ունեցող *-անի* վերջածանցն է՝ առկա լեզուանի, հոլանի, հովանի, պիտանի բառերում: Ժայռապատկերի մեհենագրության *հաւ-ալ-ան* հնչյունախոսմբը *հաւալանի* բառից

⁵⁷ Կ. Մ Ե Լ ի ք – Օ հ ա ն ջ ա ն յ ա ն, Միքրա-Միերի արբանյակներն ու գործակալները, «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ», գիրք I, Եր., 1946, էջ 321:

⁵⁸ Ս. Պ Ե տ ր ո ս յ ա ն, Հնագույն Հայաստանի գլխավոր աստվածությունների շուրջ, «Հայաստանի էկոլոգիական հանդես», 2003, թիվ 2, էջ 125-131:

⁵⁹ «Բառգիրք հայոց», էջ 18:

⁶⁰ ՀԱԲ, հ. III, էջ 18-19: ՀԼՊՆԺ, էջ 245:

⁶¹ Ա. Մ Ե յ Ե, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, էջ 70: ՀԱԲ, հ. I, էջ 153-154, 160, հ. III, էջ 582:

⁶² ՀԱԲ, հ. III, էջ 79:

⁶³ Գ. Ս ր վ ա ն ձ տ յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 394-395:

⁶⁴ ՀԱԲ, հ. III, էջ 72:

⁶⁵ Ս. Պ Ե տ ր ո ս յ ա ն, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, Եր., 2006, էջ 190-191: Նույնի՝ Հայոց մեհենագրության ակունքներում, էջ 5:

⁶⁶ ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 492: ՀԼՊՆԺ, էջ 233:

տարբերվում է միայն վերջածանցով՝ *-անի*-ի փոխարեն՝ *-ան*։ Միևնույն ծագումն ունեցող այդ վերջածանցներից երկրորդը վերոհիշյալ *ան* վերջածանցն է։⁶⁷ Եթե ընթերցվող **Հաալան* բառը որպես Հայկ աստծու մակդիր է արտացոլվել ժայռապատկերում, ուրեմն, նույն բառի տարբերակով կաշված Հավալանի առասպելական թուրը նախապես վերագրվելու էր Հայկին։ Թրի և արևի ճառագայթների առասպելաբանական գույքորդումը ևս բնորոշ է եղել մեր նախնիներին և արտացոլված է «արևի շողք» պատասխանն ակնկալող ժողովրդական հետևյալ հանելուկում. «Թուրն վար ինկավ/Չթկուն (ծայն) չելավ»։⁶⁸

Հավալանի//Հավլունի թրի ընկալումը՝ որպես արեգակնային լույսի առարկայացում, պայմանավորել է (թագավորական գործոնի հետ միասին) նրա վերագրումը Տրդատ թագավորին։ *Տրդատ* (<իրան. *Տիրիդատ*) անունը դա կրած Հայոց թագավորին առնչում է Տիր/Տիր աստծուն, որը հելլենիստական Հայաստանում համադրված էր արեգակնային լույսի անձնավորում Ապոլոնի հետ։⁶⁹ Ընդ որում, Հավլունի թուրն ի վերջո վերածվում է խաչի, որը նախաքրիստոնեական դարերում խորհրդանշում էր նույն արեգակնային լույսը։ Այդ առիթով ուշագրավ է Գ.Սրվանձտյանցի հետևյալ դիտողությունը. «Վարդան աշխարհագիր կը գրե, թե «Հաա հալունի թուրն Տրդատայ էառ Սուրբ Լուսաւորիչն եւ օծեալ որպէս զխաչ ետ ի յօղն բանին Աստուծոյ՝ ի գլուխ լերինն Սեպիոյ»։⁷⁰ Հավլունի թրի խաչի վերածման մասին են խոսում նաև Խազան լճի ամուրները։ Եթե դրանցից *Խազան*-ը (<*խազ-ան*, իսկ *խազ/խանձ/խանդ* < հ.-ե. *գրծ-«փայլել, վառել»)՝⁷¹ արտացոլում է առասպելական այս թրի փայլատակելու, այրելու հատկանիշները, ապա նրա *Խաչլու* (<*խաչ+թրք. -լու* վերջածանց) անունը ուղղակի կապի մեջ է թրի նաև լուսատու խաչ ըմբռնվելու հավատալիքի հետ։ Ավանդագրույցներից մեկի համաձայն՝ Հարք գավառում գտնվող այս լիճն էր Հավլունի թուրը նետել Պոռո թագավորի կրտսեր որդին՝ կատարելով հոր կամքը։ Նույն այդ ավանդագրույցի մեջ ասվում է, որ «երբ այս ծովը (լիճը) ցամքի, այդ թուրը բռնող ձեռք մը աշխարհ կուգա, մնացածն Աստծո գիտնալիքն է»։⁷² Ուրեմն, Հավլունի թրի հետ կապված է եղել աշխարհի վերջի և նորացման ակնկալիքը, որը ևս բնորոշ էր արեգակնային լույսն ու անվախճան ժամանակն անձնավորած աստվածներին։ Այդպիսի մեծահասակ հատկանիշներ ունեին ինչպես Միքրա-Միհրը, այնպես էլ նրա վիպական գուգահեռ կերպարները՝ «Վիպասանք»-ի (և այլ ավանդագրույցների) Արտավազըր և «Մասնա ծոերի» Փոքր Մհերը։⁷³ Պոռո թագավորը Հավլունի թուրը պետք է ժառանգած լիներ իր նախնիներից (անձամբ ձեռք բերելու մասին հաղորդումներ չկան), որոնք լիներու էին Հայկի սերունդներից, քանի որ բնակվում էին հին Հարքի տարածքում։ Հայկի բուն տիրույթն էր սա, և Հայկն էր այն անվանակոչել *Հարք*, իսկ նրա կենտրոնատեղին՝ Հայկաշեն։⁷⁴ Լաքարում նստած Պոռո թագավորի գերեզմանը ցույց էին տալիս այնտեղ, որտեղ ժամանակին իշխում էին Խոռխոռունի նախարարները։ Իսկ Խոռխոռունի նախարարական տոհմը սերված էր համարվում Հայկի գինվոր որդի Խոռից։⁷⁵

Անկասկած, արեգակնափայլ-հրեղեն Հավալանի//Հավլունի թրի առաջին տերը համարված Հայկից էր այն ժառանգության անցել նրա սերունդներին՝ ավանդական Խոռից սկսած մինչև առասպելական-ավանդական Պոռո թագավորը։ Ըստ այսմ, մեր հնագույն քրմերը, երբ Փոքր Պայտասարի ժայռապատկերին գաղտնագրում էին *հաա-*

⁶⁷ ՀԼ ՊՆԺ, էջ 234, 354: «Հայոց լեզվի պատմական քերականություն», հ. II, Եր., 1975, էջ 93:

⁶⁸ Մ. Հ ա թ ու թ յ ու ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 5:

⁶⁹ Գ. Մ ա թ գ ս յ ա ն, Հեղենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Եր., 1966, էջ 37, 43:

⁷⁰ Գ. Մ թ վ ա ն ձ տ յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 571-572:

⁷¹ ՀԱՐ, հ. III, էջ 310-311, 329-330:

⁷² Գ. Մ թ վ ա ն ձ տ յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 394-395:

⁷³ Թ. Ա վ դ ա լ բ ե գ յ ա ն, Հայագիտական հետազոտություններ, Եր., 1969, էջ 38-41, 49-50:

⁷⁴ «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», Եր., 1981, Ա, Ժ: «Սերեոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», Եր., 1939, գլ. Ա, էջ 3:

⁷⁵ Խ ո թ ե ն ա գ ի, Ա, Ժբ:

ալ-ան հնչյունակապակցությունը, ապա քաջ գիտակցում էին, որ դա Հավալանի թրի տիրոջ՝ իրենց գերագույն աստված *Հալալան/«Լուսավորիչ» Հայկի մակդիրն է:

ОПЫТ ИНТЕРПРЕТАЦИИ И ДЕШИФРОВКИ ПИКТОГРАФОВ ОДНОГО НАСКАЛЬНОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ

Резюме

С. Петросян

В наскальных изображениях Армении зафиксированы не только композиционные житейские сюжеты, но и символические сцены. Некоторые знаки этих сцен, по нашему мнению, являются фонетическими иероглифами. В Гегамских горах, у вершины Малого Пайтасара находится небольшое наскальное изображение, которое состоит из трех семантически связанных одна с другой частей, образующих единую сцену. Они представляют символы неба (“небо-солнце”) и плеяд (“семерка светил”), а также символы дня и ночи (фигуры “космических коз”). Последовательность символов-знаков и символов-фигур позволяет видеть здесь мифотворческую основу сцены, связанную с мифом о первопредке-верховном боге предков армян. Возможно, указанное изображение появилось под влиянием культа hАйка.

Известно, что имя божественного первопредка в мире первобытного человека передавалось порою лишь закодированным методом. Исходя из этого метода, символы-знаки и символы-фигуры указанного иероглифического текста подбирались таким образом, чтобы в них фонетически отражались части имени бога. В качестве иероглифов они вместе читаются hш-шл-ան (ср. *hшшш* “небо”, *Ալանի* “Плеяды”, *ան* “двойня”). Налицо эпитет верховного бога “лучезарный, светозарный” (<и.-е. *sāu- “сиять, блестеть”). Ср. Имя мифологическо-сказочного меча Հալալանի/ Հալունի, а также эпитет hАйка խալալանի “ясноокий, с искрящимися глазами”.